Dr. Qamar un Nisa (Retd.)
Assistant Professor
Head of Punjabi Department
Govt. Graduate College for Women Kamoke

ڈاکٹر قمر النساء
اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی
صدر شعبہ پنجابی
گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین کامونکی

TRAVELOGUES IN PUNJABI LITERATURE: THE REALISTIC APPROACH OF ASHAQ RAHEEL

عاشق رحیل دے سفرنامیاں وچ حقیقت نگاری

ABSTRACT

Travelogue is a prominent literary genre in Punjabi language and literature, in which writers narrate their experiences of visiting diverse places, delving into multiple cultures, norms, customs, lifestyles, and cuisines. Exceptionally, the renowned traveloguer Ashaq Raheel's writings are enriched with remarkable literary and artistic qualities. This article sheds light on Ashaq Raheel's realistic approach, a pivotal aspect of travelogues. Although realism is a key element, incorporating fantasy and creativity can enhance the narrative's appeal. Ashaq Raheel's travelogues masterfully blend realism with vivid descriptions, making every scene and aspect feel authentically visualized. The Punjabi language and literature owe a debt of gratitude to Ashaq Raheel's extraordinary contributions, which forever be a source of pride and inspiration.

Keywords: Travelogue, Realism, literary genre, Punjabi language and literature.

سفرنامہ پنجابی ادب دی اک اجہی صنف اے۔ جدھے وچ سفرنامہ نگار مختلف تھاواں دی سیر کرن دے دوران اوتھوں دے لوکاں دے رہن سہن، میل جول تے اتھوں دے جغرافیائی حالات نوں حقیقت نگاری دا رنگ بھر کے من کچھویں ڈھنگ راہیں بیان کردا اے۔ سفر کرن والا ہر بندہ اپنے مزاج تے مقصد نوں مکھ رکھ کے اپنے لئی رستہ چن دا اے۔ تے رستیاں، مزاجاں تے مقصداں دا

اہو اختلاف اے جیہڑا ایس صنف وچ رنگارنگی پیدا کردا اے تے پڑھن والے نوں دلچسپی دا عنصر دیندا اے۔

سفر نامہ نگار، سفر دے دوران یا سفر توں واپسی تے اپنے ذاتی تجربیاں، مشاہدیاں، تاثرات تے احساسات نوں ترتیب دے کے جو تحریر رقم کردا اے اوہ سفر نامہ اے۔ ذاتی تجربے تے مشاہدے ای اصل وچ حقیقت دا اظہار نیں تے حقیقت دی دس پائے بغیر سفر نامہ لکھیا ای نئیں جا سکدا۔ سفر نامے نوں تخیلاتی فضاء تے افسانوی گلاں نال دی دلچسپ بنایا جاندا اے۔

ڈاکٹر انور سدید سفر نامے بارے آکھدے نیں

> "سفر نامہ، سفر کے تاثرات، حالات اور کوائف پر مشتمل ہوتا ہے۔ اور فنی طور پر وہ بیانیہ ہے جو سفر نامہ نگار سفر کے دوران یا اختتام پر اپنے مشاہدات، کیفیات اور اکثر قلبی واردات سے مرتب کرتا ہے۔"(1)

ذاتی تجربے تے مشاہدے ہی اصل وچ حقیقت دا اظہار نیں تے حقیقت دی دس پائے بغیر سفر نامہ لکھیا ہی نئیں جا سکدا۔ ڈاکٹر خالد محمود نے سفر نامے دی تعریف کردیاں آکھیا۔ سفر نامہ نگار دوران سفر یا سفر سے واپسی پے اپنے ذاتی تجربات و مشاہدات اور تاثرات واحساسات کو ترتیب دے کر جو تحریر رقم کرتا ہے وہ سفر نامہ ہے۔ مغرب وچ حقیقت پسندی دی تحریک رومان پسندی دے خلاف رد عمل وجھوں سامنے آئی سی۔ اردو جامعہ انسائیکلوپیڈیا وچ ایس تحریک دا ذکر کر دیا لکھیا گیا اے۔

> "یہ زندگی کے حقاءق کو مثالی بناءے بغیر، ادویات میں پیش کرنے کا نام ہے۔ انیسویں صدی کے فرانس میں رومان

پسندی کے خلاف یہ ایک شعوری، ادبی تحریک بن گئی۔ ناول نویسوں نے مثلاً فلوبئیر تے مادم یواری نے زندگی کے اہم اور ہنگامہ خیز واقعات کے ساتھ ساتھ اس کے غیر اہم اور آمیانہ پہلوئوں پر بھی نذر رکھی۔ یہ فلوبئیر کا اصرار تھا کہ کہانی میں مصنف اپنے ذاتی تاثرات شامل نہ کرے۔ فطرت پسندی نے جس کا ایک حامی ایمیلی زولا تھا، معاشرے کے تمام پہلوئوں کے خالص غیر جذباتی مطالعے کی دعوت دی۔"(2)

اینہاں تعرفیاں دے چانن وچ جے اسی سفر نامے دی صنف ول جھات ماریے تاں حقیقت تو نظراں چرا کے سفر نامہ مکمل ہی نہیں ہوندا۔ پنجابی ادب دے منے پرمنے سفر نامہ نگار عاشق رحیل اپنے سفر نامیاں وچ کدھرے وی سانوں حقیقت تو دور وکھالی نئیں دیندے۔ اوہ ہر منظر تے ہر چیز نوں بہت سچائی نال بیان کر دے نیں۔ جس طرح اونہاں دی آکھ ویکھ دی اے۔ اونہاں دی بیان کیتیاں حقیقتاں نوں جے دوجے سفر نامہ نگاراں دیاں لکھتاں نال پرکھیے تاں عاشق رحیل دے سفر نامے سچ تے حقیقت تے مبنی وکھالی دیندے نیں۔ اونہاں نیں جیہڑے خوبصورت سفر نامے تخلیق کیتے نے اونہاں وچ نویاں پرانیاں یاداں، دیس بنے پردیس، واہگیوں پار، نیاگرا دے آرپار، مراداں ہوئیاں پوریاں تے تیرے روبرو شامل نیں۔ عاشق راحیل ہوراں دے پہلے سفر نامے "نویاں پرانیاں یاداں" وچ جیہڑیاں حقیقتاں رحیل ہوراں نے بیان کیتیاں نیں۔ اوہدیاں گواہیاں اوہناں دے سفر سنگی وی دیندے نیں۔ پروفیسر عاشق رحیل لندن وچ ہون والی عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن لئی گئے تاں اوتھے کانفرنس دے کرتا دھرتا امین ملک جی ائیرپورٹ تے کدھرے دور دور نظر نہ آئے۔ لاہور، راولپنڈی تے کراچی توں لندن اپڑن والے اڈیاں چک چک کے میزباناں نو لبھدے رہے پر میزبان اپنے گھر موجاں کر رہے سن۔ جدوں ایہ

لوک ٹرام دے ذریعے امین ملک دے گھر اپڑے تاں ملک ہوراں تنویر ظہور نال واہوا بد تمیزی کیتی تے آکھیا:

"توں ایتھے آیا کیوں ایں؟ میں تینوں سدیا ای نہیں سی۔ توں میرا مہمان ای نہیں ۔ بغیر اطلاع دتیاں مونہہ چک کے آ گئے نیں۔ ساڈے ایتھے ماچساں ورگے گھر نیں۔ ایہ کوئی تاج دین دی حویلی نہیں کہ چار پروہنے ہور آ گئے تاں چھت تے چار منجیاں ہور ڈاہ دتیاں۔"(3)

کانفرنس شروع ہون دے نال ای پیدا ہون والی ایس بدمزگی دا اثر کانفرنس مکن تیک رہیا سگوں کانفرنس مکن توں کئی دن بعد تیک ایہدی گونج اخباراں رسالیاں وچ وی سنائی دیندی رہی۔ امین ملک دے نک وچوں خون نکلن توں اقبال قیصر نوں گالھاں کڈھن تے مکے مارن تیک دی گندی میزبانی اوہ حقیقت سی، جس تے ایس کانفرنس دے رلتی ہمیش شرمندہ رہے۔ جمیل پال ہوراں اپنے سفرنامے "لندن لاہور ورگا اے" وچ وی ایہدا ذکر کیتا اے تے محمد عباس مرزا ہوراں "نویاں پرانیاں یاداں" وچ لکھیا اے۔

"میں جدوں وی انگلستان یاترا دا سفر نامہ لکھن لئی تیار ہونا تے میری سب توں وڈی رکاوٹ ورلڈ پنجابی کانفرنس 2002ء بن دی اے۔ اوہدے وچ بعض واقعات نا قابل بیان نیں۔ خاص طور تے امین صاحب ، تنویر ظہور تے اقبال قیصر نال جیہڑیاں وارداتاں ہوئیاں۔ حوصلہ نہیں پیندا۔ کئی واری ایہ سوچیا کہ ورلڈ پنجابی کانفرنس لنڈن نوں ولا کے لکھنا شروع کر دیاں پر ذہن تیار نہیں

ہوندا پر عاشق رحیل جی بڑے جگرے والے نیں کہ ٹھوکـــ کے اوہ گلاں لکھ رہے نیں جہناں نوں ویکھدیاں ڈر آئوندا سی۔"(4)

ساڈے ملکـــ وچ سڑکاں تے عام منگتے نظر آئوندے نیں پر ہون انگلینڈ ورگے ترقی یافتہ ملکـــ جتھے لوکاں نوں بیروزگاری الائونس وی ملدے نیں تے حکومت اپنے شہریاں نوں اولڈ ایج بینیفٹ وی دیندی اے ، اوتھے وی ہون لوکـــ منگن لگـــ پئے نیں۔ عاشق رحیل ایس حقیقت نوں اینج بیان کردے نیں۔

"ایہ نظارے ویکھ کے افسوس وی ہویا تے خوشی وی کہ ہن انگریز وکھ وکھ بہانیاں نال منگن لگـــ پئے نیں۔ زمین دوز ریل وچ وی اکـــ کُڑی اپنا نکا جیہا بال چکی منگدی نظر آئی سی تے اکـــ بالکل جوان منڈا وی ہتھ وچ پھڑیا پلاسٹکـــ دا گلاس لوکاں اگے کر رہیا سی تے لوکـــ گلاس وچ پنج یا دس پنس دے سکے پا رہے سن۔ ایسے طرح یسٹر سکوائر وچ وی کوئی وائیلن وجا رہیا سی ۔ کوئی جوکر بنیا کھڑا سی تے کوئی عجیب و غریب قسم دی تقریر کرکے لوکاں کولوں پیسے بٹورن دا حیلہ کر رہیا سی۔"(5)

بھارت دے سفر نامے "دیس بنے پردیس" وچ عاشق رحیل ھتاں ھتاں تے حقیقت دے مکھ توں پردے چکدے نیں۔ نشے نوں بھاویں سبھے مذہب برا تے حرام قرار دیندے نیں پر نشہ بھارتی پنجاب دے کلچر دا حصہ بن گیا۔ بھارتی پنجاب وچ شراب انج ای وکدی اے جویں ساڈے ہاں پیپسی کوکـــ ہر گلی تے ہر سڑکـــ تے وِکـــ رہی ہوندی اے۔ عاشق رحیل ہوراں نے ھتاں ھتاں تے اپنے سفر نامیاں وچ نشہ کرن والیاں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں خاص طور تے

پاکستانی وفد دے شرابی سجناں نوں نندیا اے جیہڑا بارڈر پار کر دیاں ای اپنی تہذیب تے ثقافت بھُل جاندے نیں تے بھارتیاں دے رنگ وچ رنگے جاندے نیں۔ عاشق رحیل کھدے نیں:

> "ساڈے مسلماناں لئی جھٹکا حرام اے۔ سردار صاحبان اپنے لءی سگریب پینا حرام سمجھدے نیں سگوں جتھے سگریٹ پیتے جاندے ہون ، اوتھوں اُٹھ کے ای چلے جاندے نیں پر جھٹکے تے سگریٹاں نوں حرام سمجھن والے دوویں طبقے کھانے دے نال نال شراب دیاں چُسکیاں بڑے مزے مزے نال لے رہے سن ۔ دوواں مذہباں وچ حرام سمجھی جان والی ایہہ چیز ایہناں لئی پتہ نہیں کیوں حلال ہو گئی سی۔ میںنوں اپنے نال گئے ہوئے مسلمان دوستاں اُتے حیرانی ہو رہی سی کہ "مفت دی شراب" سمجھ کے پیندے جا رہے سن ۔ لگدا سی کہ اسلام اوہ سرحدوں پارای چھڈ آئے نیں۔"(6)

عاشق رحیل کتے زراعت وچ بھارتی پنجابیاں دی ترقی نوں سراہیا اے۔ اپنے سُفنے شہر نور محل نوں حقیقت وچ ویکھ کے ، اپنے گھر دی بدلی حالت ویکھ کے اوہ مایوس وی ہوندے نیں پر افسانیاں دی بجائے ایتھے وی اوہ حقیقت ای بیان کر دے نیں۔ آزادی توں پہلاں ریلوے سٹیشناں تے ہندو پانی، مسلمان پانی دیاں آوازاں لگدیاں سن تے ہندو مسلماناں نوں اپنی رسوئی وچ نہیں وڑن دیندے سن پر اج جدوں عاشق رحیل تے پاکستان توں گئے دوجے شاعر دیش بھگت یادگاری ہال وچ بیٹھے روٹی کھا رہے نیں تے ہندو لانگری مسٹر تیواڑی سبھ نوں کھان پین دیاں شیواں ونڈ رہیا اے تاں عاشق رحیل ایس منظر نوں اُلیکن دے نال ماضی تے وی جھات مار دے نیں:

"سارے لوک اکو دستر خوان اُتے اکٹھیاں کھانا کھا رہے سن۔ ہندو، مسلمان، سکھ یاں عیسائی وچ کوئی تمیز نہیں سی۔ اک ہندو روٹی چُکدا تے دوجے مسلمان نوں پھڑاوندا۔ اک سردار پانی پی کے گلاس رکھدا تاں کوئی عیسائی اوسے وچ پانی پینا شروع کر دیندا اے۔ حالانکہ آزادی توں پہلاں جیہڑے دوست میری عمر دے نیں۔ اوہناں نوں پتہ اے کہ ریلوے سٹیشناں تے پانی پلان والے "ہندو پانی ،مسلمان پانی" دیاں واجاں لائوندے پھردے سن۔"(7)

ایہہ بہت وڈی حقیقت اے کہ زبان انساناں نوں نیڑے لیاندی اے۔ زبان راہیں انسان خوشیاں وی ماندا اے تے دُکھی وی ہوندا اے۔ زبان ای سی جہنے پاکستان دے مسلمان تے انڈیا دے سکھ تے ہندو لکھاریاں نوں اک دوجے دے نیڑے لے آئوندا سی۔ جالندھر دے مشہور پبلشر بمل دی دھی جدوں پاکستانی لکھاریاں نوں ملن آئوندی اے تے پتہ لگدا اے کہ اوہ ریڈیو تے کم کرن دے نال نال گائوندی وی بہت سوہنا اے۔ فیر اوہ پاکستانی لکھاریاں دی فرماءش تے گاونا شروع کر دیندی اے۔ اوہنے جیہڑا گیت سنایا۔ اوہ ایہہ سی "مدھانیاں"۔

"مدھانیاں۔۔۔

ہائے اوئے میریا سوہنیا ربا

کہناں جمیاں کہنا لے جانیاں

اوس کڑی دی آواز بہت سریلی تے پُرسوز سی۔ فیر اوہنے گیت وی اوہ سنایا جہنے سارے سُنن والیاں دیاں اکھایاں وچ ہنجو لے آندے۔ کُڑی گا رہی سی تے کمرے وچ غمگین جیہی فضا چھا گئی سی۔ ایہہ زبان دی

سانجھ سی جہنے سانوں محسوس ای نہ ہون دتا کہ اسیں کسے غیر
دھرتی تے بیٹھے آں۔ جے دوواں پنجاباں دی زبان اک نہ ہوندی تے
دوستیاں تے بھائی چارے دے منظر ویکھن وچ نہ آئوندے۔"(8)

زبان دی سانجھ تے زبان دی طاقت اے کہ دیار غیر وچ، اک غیر مسلم دی دھی دے مونہوں رخصتی دا گیت سُن کے پاکستانی لکھاری اپنی دھی دی رخصتی یاد کر کے ہنجو کیر رہے نیں۔ حالاں تناں وچوں دو لکھاریاں اقبال زخمی تے عاشق رحیل دیاں دھیاں ہے ای نہیں پر اکھیں ہنجو اوہناں دے وی آئے سن۔ بھارتی پنجاب تے ساڈے پنجاب وچ بہت ساریاں گلاں سانجھیاں نیں۔ دوویں زرعی علاقے نیں تے اپنے اپنے ملک دیاں رزق دیاں تھوڑاں پوریاں کر دے نیں پر ایہ وی حقیقت اے کہ پنجاب ساڈے ملک وچ اجے تیک جاگیرداری نظام موجود اے تے بھارتی پنجاب وچوں جاگیرداری مُک گئی اے۔ ایسے لئی اوہناں محنت کر کے سبھے علاقے واہی بیجی جوگ بنا لئے نیں سگوں پروفیسر عاشق رحیل تے ایتھوں تیک لکھدے نیں۔

"ایتھے کھیتاں وچ انتاں دی ہریالی نظر آئی۔ کتے کتے سرہیوں دے پُھل
لہک رہے سن۔ کنکاں ہریاں کچور کھلوتیاں سی۔ پچھن تے پتا لگا کہ
اوتھے کنک دا جھاڑ ساتھوں دونا اے۔"(9)

عاشق رحیل ہوراں دے سفرنامے "نیاگرا دے آر پار "وچ حقیقت نگاری دا پکھ اُگھڑواں وکھالی دیندا اے۔ ایس پھیری دا بنیادی مقصد اپنے پتراں تے نونہاں نال ملنا سی۔ اوہ چھے ست مہینے اپنے پتراں نونہاں کول امریکہ تے کینیڈا رہے۔ ایس دوران اوہناں بہت ساریاں تھاواں دی سیر کیتی تے اک اک شے بارے بڑی باریک بینی نال لکھیا اے۔ ایس باریک بینی پاروں اوہ ہر حقیقت تیک اپڑن دی کوشش کر دے نیں۔ "اونٹاریو جھیل" دی سیر لئی نکلدے نیں تاں جتھے اوہ لوکاں

دے ہر ہفتے سیر و تفریح لئی نکلن دی گل کر دے نیں۔ اوتھے جھیل دی تاریخ، منظر نگاری، تاریخ، حدود اربعہ، لمبائی چوڑائی تے ایہدے فائدے بارے وی اک اک گل پڑھن ہاراں نال سانجھی کر دے نیں۔ جھیل کنڈھے تے کینیڈا دی آبادی، لوکائی تے جھیل دے حوالے نال حقیقت نگاری نوں عاشق رحیل نے انج بیان کیتا اے۔

"کینیڈا رقبے دے لحاظ نال روس توں بعد دنیا دا دوجھا سبھ توں وڈا ملک اے پر ایتھے دی کل آبادی صرف سوا تن کروڑ اے۔ ایہدے وچ وی پنج فیصدی چینی، دو فیصدی مسلمان تے اعشاریہ نوں فیصدی ہندو تے سکھ شامل نیں۔ ایہناں توں علاوہ ایتھے دنیا دے ہر ملک دا ہر ہر مذہب دا بندہ نظر آجاندا اے۔ ایتھے ہر سال دوڈھائی لکھ لوک دوجے ملکاں توں آکے مستقل طور تے آباد ہوندے رہندے نیں۔ ایس لئی ایس ویلے وی جھیل دے ایس کنڈھے تے وکھو وکھ رنگاں تے نسلاں دے اپنے اپنے طور طریقیاں نال خوشیاں منا رہے سن۔ جھیل دے اندر تے باہر دوہاں پاسیاں تے رونق ای رونق سی۔ بہت ساریاں کشتیاں تے موٹر بوٹاں پانی دیاں لہراں نال کدی اُپر تے کدی ہیٹھاں آرہیاں سن۔ اِنج لگدا سی جویں جھیل اوہناں نوں اپنی گود وچ لے کے لوریاں دے رہی ہووے۔ کدی کدی چھوٹے جہازی سائز دی کوئی فیری وی آجاندی۔ اک پاسے "سی پلین" یعنی اوہ جہاز جیہڑے پانی وچ وی تیر سکدے نیں، کھڑے سن۔"(10)

عاشق رحیل ہوراں نے ایس سفر نامے وچ امریکہ دی حیاتی بارے کئی حقیقتاں دی دس پائی اے۔ سڑکاں، شہراں تے پارکاں بارے دسن دے نال نال اجہیاں گلاں بیان کیتیاں نیں

"ایہناں ملکاں وچ گڈی خریدنی اسان اے پر ایہدی پارکنگ بہت مشکل مسئلہ ہوندی اے۔ سڑکاں اُتے میٹر لگے ہوئے نیں۔ جنی دیر لئی گڈی کھڑی کرنی ہوندی اے، اوسے حساب نال میٹر وچ پیسے پاونے ہوندے نیں۔ ذرا جنی وی کوتاہی ہو جاوے تاں پلس والے شیطان وانگوں پتا نہیں کتھوں آٹپکدے نیں تے چالان کر جاندے نیں۔"(11)

امریکہ کینیڈا وچ وسن والے مسلمان اوتھے وی اپنی ثقافت دی سنبھال کیتی بیٹھے نیں سگوں اوہ کفر دے اوس گڑھ وچ پاکستان نالوں وی ودھ مسلمان نیں۔

"ایتھے تاں عام نمازاں تے زنانیاں اپنے مرداں نال مسیتاں وچ پڑھن جاندیاں نیں۔ عید والے دن تاں پورا پورا گھر مسیت وچ اپڑ جاندا اے۔ ہندوستان تے پاکستان وچ تاں انج لگدا اے جویں عید صرف مرداں لئی ای آئی ہووے تے عورتاں دی ڈیوٹی صرف گھراں تک ای محدود ہوندی اے پر ایتھے عید سبھ لئی آئوندی اے۔"(12)

عاشق رحیل اپنے ہڈاں تے واپریاں حقیقتاں نوں اکھراں دا روپ دیندے نیں تے اپنے وسیب تے رہتل دیاں اوکھڑاں تے بھیڑاں دا ذکر وی بھرویں ڈھنگ راہیں کردے نیں۔ اوہناں دے سفرناماں وچ جدید سفر نامے دے سبھے پکھ تے فنی خوبیاں پوری طرح موجود نیں۔ اوہناں نے مختلف ملکاں دی ثقافت تے رہتل دے ہر منظر نوں بڑی خوبصورتی دے نال الیکیا اے۔ تے اوہناں داہر سفرنامہ حقیقت نگاری دی اعلیٰ تے سوہنی مثال اے۔

References

1. Anwar Sadid, Dr. – Urdu Adab Main Safar Nama (Lahore: Maghrabi Pakistan Urdu Academy, 1987) 52
2. Urdu Jamia Encyclopedia (Jild Awal) 436
3. Ashiq Raheel – Naviyan Puranian Yadan (Lahore: Gulshan e Adab, 2005) 19
4. Muhammad Abbas Mirza - Naviyan Puranian Yadan (Deebacha) 8
5. Naviyan Puranian Yadan, 72, 73
6. Ashiq Raheel – Dais Bany Pardais (Lahore: Gulshan e Adab, 2008) 23
7. Dais Bany Pardais (Lahore: Gulshan e Adab, 2008) 49
8. Dais Bany Pardais (Lahore: Gulshan e Adab, 2008) 97
9. Ashiq Raheel – Wahgion Paar (Lahore: Lehran Adabi Board, 2009) 97
10. Ashiq Raheel – Niagra Dy Aar Par (Lahore: Gulshan e Adab, 2012) 42
11. Niagra Dy Aar Par (Lahore: Gulshan e Adab, 2012) 149
12. Niagra Dy Aar Par (Lahore: Gulshan e Adab, 2012) 163